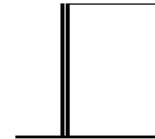

הסגולי של האירוע הקטסטרופלי (Agamben 1999). כמו ז'אן-פרנסוא ליוטר ושושנה פלמן לפניו, מבין אגמבן את הקטסטרופה, ששואת היהודים נחשבת לביטוי הפרדיגמטי שלה, כהתרחשות המשבשת בשיטתיות את העדות על אודותיה והופכת אותה למעשה בלתי אפשרי והכרחי בעת ובעונה אחת. במוקד העדות על מחנות ההשמדה עומדת אילמות שאינה יכולה להתנסח, ממשות שאינה בת ייצוג, ההופכת את כל מי ששרד אותה ואף את מי שלמד עליה בדיעבד לבן ערובה ולעד בפוטנציה. אגמבן מזהה את הכשל הלשוני הזה עם דמותו של המוזלמן, חי שאינו מדבר, שהיה התוצר הייחודי של הביו-פוליטיקה הנציונל-סוציאליסטית. הוא טוען כי המוזלמן, שכושרי ההבנה והדיבור ניטלו ממנו ולכן לא יכול היה להיות לעד לניסיונו במחנות, הוא בן הלוויה החיוני של העד, המספר על עולם המחנות בדיעבד. הלקונה הלשונית, שאחרים מייחסים לטראומה או למשטר השיח הנוהג, הופכת את העדות מהליך אפיסטמי שגרת למעשה מוסרי, ומשנה את אופני ההרכבה וההערכה שלה. על פי שיטת המחשבה הזו המאורע ההרסני העומד במוקד העדות כולל, כחלק מהגיונו הפנימי, את טשטוש עקבותיו ואת העלמת הראיות המרשיעות לביצועו, ולכן עדויותיהם של מי שנכחו בו אינן יכולות להימדד באמיתות ובדיוק העובדתי שלהן. סמכותה של עדות שעברה לתחום המוסר אינה נגזרת ממדדים המאפיינים את משטר השיח הקוגניטיבי, אלא נטועה באי-יכולת לדבר, שאותה היא אמורה להנכיח כלשדו הייחודי של האסון.

אם העדות היא מה שנוותר מהאתיקה אחרי אושוויץ, כפי שטוען אגמבן, מה נותר ממשבר

במחוזות העדות: על סדרת "תעודה" של הוצאת עם עובד בעריכת אילנה המרמן

מיכל גבעוני

המכון להיסטוריה ופילוסופיה של
המדעים והרעיונות ע"ש כהן,
אוניברסיטת תל-אביב

גל, עירית, ואילנה המרמן, 2002. מביירות לג'נין, עם עובד, תל-אביב.
פאורליר, נואל, 2002. שחר במדבר, תרגם מצרפתית יהושע קנז, עם עובד, תל-אביב.
המרמן, אילנה, 2004. במחוזות זרים: סחר בנשים בישראל, עם עובד, תל-אביב.
אלמונית, 2005. אישה בברלין, תרגמה מגרמנית טלי קונס, עם עובד, תל-אביב.
טים, אווה, 2005. אחי, לדוגמה, תרגמה מגרמנית דפנה עמית, עם עובד, תל-אביב.
קלמפרר, ויקטור, 2005. יומנים, 1933–1945, תרגמה מגרמנית טלי קונס, עם עובד, תל-אביב.

במה שנוותר מאושוויץ, הכרך השלישי בטרילוגיית ההומו סאקר, חובר ג'ורג'יו אגמבן לשורה נכבדה של הוגים שתפסו את העדות, או ליתר דיוק את משבר העדות, כביטוי

שבהם העד נעשה בעל כורחו למשתף פעולה, מצטיירת הצלחת העדות, ולא רק כישלונה, כבעיה התובעת תשומת לב ביקורתית. ההבדל בין שואת היהודים לבין אסונות פוליטיים שהתרחשו ומתרחשים מאז אינו הסיבה הבלעדית לכך שהמסגרת הפילוסופית והתיאורטית שהניחה ההגות הפוסט-סטרוקטורליסטית נדמית צרה למידותיהם של מוסדות העדות העכשוויים. סיבה אחרת נוגעת לדמיון המחשיד בין האופנים שבהם הגות זו ממשיגה את העדות לבין העמדה האינטלקטואלית עצמה. כמבע חתרני ומתנגד היוצא לפועל, כפי שטען ליוטר בספרו הדיפרנד (Lyotard 1988), במרווחים שבין סוגות השיח השונות, על אופני הביטוי וההתנסחות שהן מכתבות, העדות המוצלחת היא שיקוף מדויק של דימוי האינטלקטואל: וירטואוזית מבחינה לשונית ואינדיבידואליסטית לעילא. ליוטר, שראה בעדות על הקטסטרופה מקרה פרטי של קושי אפיסטמולוגי כללי יותר, הראה כי האינטלקטואל אינו צריך להחליף כובע כדי לתפקד כעד: הפילוסופיה והספרות כשירות במיוחד "לשאת עדות על דיפרנדים" (שם, 13), כלומר להנכיח את מה שחומק מהבעה במסגרת משחקי הלשון הממוסדים, בזכות העובדה שלא קיבלו על עצמן משטר היגדים מובהק והן שקועות בחיפוש מתמיד אחר כללי התצורה המגדירים אותן. נטייה זו לזהות את העדות עם צורה אמנותית, ספרותית או פילוסופית, המציבה את עצמה כמושא חקירה וניסוי (כפי שעשה למשל קלוד לנצמן בסרטו שואה ביחס למדיום הקולנועי), מרחיקה את העדות מהקשריה היומיומיים ומציירת אותה כאקט יוצא דופן ונטול פשרות, שהוא נחלת מעטים.

העדות באסונות הפוליטיים שבאו בעקבותיו? בוסניה ודרפור, ביאפרה והשטחים הפלסטיניים ועוד אינספור מלחמות ומצבי חירום מתארכים ממחישים כי האלימות הפוליטית העכשווית אינה מסתפקת בחבלה בעדות, אלא משתמשת בה יותר ויותר לצרכיה. הכחשת העוול והדיכוי, שעמדה ברקע כמה מהעיונים החשובים במושג העדות, רחוקה מלהיות הסכנה הבלעדית האורבת לעדות כיום. עדויות מפי קורבנות, מקרבנים, עובדי סיוע וצופים מן הצד נטמעות במערכי שליטה ובכלכלות כוח, מנוצלות לשם ביסוס לגיטימציה וגיוס תמיכה ומסייעות בשיווי דימוי הומני למצב בלתי נסבל. הכיבוש הישראלי למשל מתפקד במובנים רבים כמשק סגור של עדויות, כמנגנון המצליח לספוח אליו גם עדויות הנדמות חתרניות ולהפיק מהן תועלת מתמשכת. עדויות שמסריהן המפורשים יוצאים נגד השליטה הישראלית בשטחים הפלסטיניים – של נציגי ארגונים בינלאומיים ושל ארגוני זכויות אדם, של חיילים לשעבר ואולי יותר מכל של המחבלים המתאבדים, ה"מרטירים" (שפירושם ביוונית עדים) – נטמעות במחזור הכיבוש, מצדיקות, מרככות או מנרמלות אותו ומסייעות בעקיפין בהנצחתו. העובדה שעדויות מופקות ומושמות משמשת ראייה לאופיו הנאור של מנגנון השליטה, המשוכנע בצדקתו עד כדי כך שאינו צריך לפעול במחשכים ולמנוע מקורבנותיו וממי שמבקשים לסייע להם לספר על התנהלותו המזיקה. יותר מכל אסון פוליטי אחר כיום, ממחיש הכיבוש הישראלי עד כמה דחוף להשתחרר מ"מודל הקטסטרופה" כדי לחשוב את התפקיד הפוליטי והמוסרי של העדות. שכן בנסיבות שבהן היחס בין הכוח לעדות אינו רק יחס של איסור ושל השתקה, ובמצבים

שהציבה לה כחיוב עליון לשמור ולהישמר מפני הישנותה של השמדת עם, ורואה עצמה מחויבת להיוודע לדיכוי, לרדיפה ולהתאכזרות באשר הם.

בחינה אנטומית של העמדה העדית, כעניין המתבטא בטקסט העדתי אך אינו מסתכם בו, משותפת לספרים שראו אור בסדרת תעודה של הוצאת עם עובד בארבע השנים האחרונות. סדרה זו מסתמנת כסדנה אינטלקטואלית, שבה נבחנת שוב ושוב ומפרספקטיבות שונות העדות כפעולה. בסדרה התפרסמו עד כה שישה ספרים המתעדים, מנקודת מבטו של הפרט הנוכח באירועים, התרחשויות היסטוריות או אקטואליות, שרובן ידועות, אך לא מרבים לדבר בהן כאן ועכשיו. שחר במדבר הוא עדותו של חייל צרפתי במלחמת אלג'יר, שחצה את הקווים ונלחם לצד כוחות צבא השחרור הלאומי האלג'ירי; יומניו של ויקטור קלמפרר עוקבים אחר חיי היומיום ברייך השלישי ומספקים בחינת תקריב של רדיפת היהודים; הספר אישה בכרלין הוא עדות אנונימית על פרק שכוח שחתם את מלחמת העולם השנייה — מעשי האונס שביצעו חיילי הצבא האדום בנשים גרמניות בשבועות הראשונים לאחר כיבוש ברלין; מביירות לג'יין הוא קובץ עדויות שנגבו, כשני עשורים לאחר מעשה, מחיילים ומקצינים ישראלים שהשתתפו במלחמת לבנון, וחלקם העידו במסגרות שונות כבר במהלכה; ולבסוף אחי, לדוגמה ובמחוזות זרים: סחר בנשים בישראל הם חקירות עדותיות יותר מספרי עדות במובן המקובל. הראשון הוא דיוקן משפחתי נוקב שבמוקדו יומן שהותיר אחריו אחי המחבר, חייל אס-אס שנהרג במלחמה. השני הוא תיעוד של מסע בעקבות תופעת הסחר בנשים בישראל, פרי

יתרה מזו, מחירם של העדיפות המוקנית ללשון בחקר העדות ושל הדגש המושם בתוך כך על העדות הרטרופקטיבית, הנמסרת ונשמרת למטרות של צדק וזיכרון, הוא החמצת ההיעשות הפעילה, המכוונת והדחופה לעד של בעיה מוסרית או פוליטית הווה. כיצד ומאיזה רגע מישוהו נעשה לעד של עוול, של דיכוי או של אלימות שיטתית? בהגות הפוסט-סטרוקטורליסטית וגם בדיונים סוציולוגיים (Dulong 1998) ופסיכואנליטיים (Laub 2002) רווחת הטענה כי העד מתכונן רק עם מסירת העדות. טענה זו מותירה מאחור מנעד שלם של פרקטיקות עדותיות, שהכתיבה או הדיווח שזורים בהן, אבל אינם ממצים אותן. ההגות שנידונה כאן בפשטנות יתרה אינה מבחינה בין העדות לבין הרצון להעיד או העמדה העדית, המתגלמים בהתייצבותו הממשית של סובייקט כעד למצוקה או לאי-צדק, שלעתים כלל אינם נוגעים לו. היות-לעד אינו רק פונקציה של העדות המולשנת, אך גם אינו מסתכם בנוכחות אקראית במקום האירוע. למבע העדויות קודמת התרחשות שלמה — תצפית, עניין, שיפוט, התחבטות והכרה — הכרוכים בהפיכתו של עניין ציבורי לעניין אישי. בתפיסה הפוסט-סטרוקטורליסטית של העדות נבלעת התרחשות זו, על ממדיה המוסריים וההכרתיים המתמשכים, במעשה הדיבור העדויותי. חסרונה של המשגה שיטתית של העמדה העדית ניכר במיוחד במצבים שבהם מישוהו מתכונן כעד במטרה להיוודע במישורין לבעיה מסוימת, לפקח על השתלשלותה ואולי להתריע מפניה, כלומר באותם מקרים שבהם הצופה מן הצד הופך לצד שלישי. זאת על אף שטיפוס זה של היעשות-לעד מייצג במובנים רבים את העדות אחרי אושוויץ, בתרבות

לאורך סדרת תעודה, ההיעשות-לעד משמשת לא רק תפאורת רקע לעדות, אלא אחד מעקרונות הבימוי שלה: המתכונת היומנית של חלק מהספרים, והיומנים הנידונים או המאוזכרים באחרים, מבליטים את נוכחותו של הפרט באירועים, את הימצאותו בעין הסערה, ומאפשרים לבחון מבעד לזכוכית מגדלת את הסובייקט המתחבט, המתפתח, המתעמת באופן יומיומי עם ההיסטוריה בה"א הידיעה. הפונקטום של העדות (אם לשאול מונח של רולאן בארת [1988]) והאופן שבו בחרו העדים להתייחס לאירועים בזמן התרחשותם מובלטים גם בדבר העורכת, שנוסף כאמור לחלק מהספרים. מסגרת העריכה המורגשת מחזקת את הרושם כי הספרים מתכתבים זה עם זה ומייצגים וריאציות שונות על "הסיפור האוניברסלי" של "הבורג הקטן" והמערכת (מביירות לג'נין, 10). רוב העדים שלהם ניתנת במה אינם מתמודדים עם נסיבות חריגות או מזוועות במיוחד ביחס לזמן ולמקום. אפשר להחשיבם עדים ייצוגיים, לא בזכות העובדה שהם מצליחים לבטא במדויק חוויה קולקטיבית, אלא בראש ובראשונה משום שרבים אחרים יכולים היו למצוא את עצמם במקומם.

משורת המקרים לא נגזרות מסקנות חד-משמעיות או הגדרה כללית של עדות. הם משקפים מדרג של מצבי עדות, מאירים את המכשולים ואת הנסיגות שבמהלך ההיעשות-לעד ומאותתים על שיווי המשקל העדין בין האני-העד לזולת שבו הוא כרוך. עם זאת, אפשר לחלץ מהם כמה תובנות עקרוניות הנוגעות לאופנים שבהם העדות יוצאת לפועל ומתממשת בזמן הזה. מרכז הכובד של העדויות המוצגות בסדרה הוא הפרט, ההופך את מקומו

עטה של אילנה המרמן, עורכת סדרת תעודה. אף שכל אחד מהספרים הכלולים בסדרה ראוי לרשימה נפרדת, אני מבקשת לעסוק כאן באפקט הסדרתי והקבוצתי שלהם, וזאת לצד דיון מעמיק קצת יותר בספר במחוזות זרים, השוטח בעיניי את תוכנית המתאר של הסדרה כולה.

בדברי ההקדמה ובאחרית הדבר המלווים חלק מן הספרים קובעת המרמן כי מטרתם העיקרית אינה לספק מידע על האירועים המסופרים בהם, אלא לבחון את עמדתו של הפרט נוכח האירועים. הספרים אמורים "לתעד את הזווית האישית של מי שעשו אז את המלאכה בשטח" (מביירות לג'נין, 9); להציע "תיעוד מרתק של כושר ההסתגלות של בני האדם, של יכולת ההשלמה ושיתוף הפעולה שלהם עם המציאות" (אישה בברלין, 295) או להמחיש "איך פועל המנגנון המשוכלל של חברה המסתגלת ונכנעת לרודנות" (יומנים, 16). אולם הטקסטים העדותיים המכונסים בסדרה מלמדים לא רק על בורות מדעת ועל התחמקות מעדות, אלא לא פחות מכך על היעשותם של הדובר או של אחרים לעדים בזמן אמת, ולעתים אף על אובססיה עדותית של ממש. גם אם היא אינה באה לידי ביטוי שווה בכל כרך מכריחה, התימה המארגנת של הסדרה היא העמדה העדית הנשקפת מבעד לטקסט העדוטי, כלומר אופני ההיוודעות למציאות דכאנית וגיבוש העמדה כלפיה. כך הופכים הספרים הכלולים בסדרה מעדויות ל"תעודות" ומתקבצים, מעבר לתקופה, לנושא או לדמויות שהם מתארים, למעין חקירה ניסיונית בשדה המוסר העכשווי.

עדויות רבות נותנות ביטוי לתהליך התהוותן במסגרת מהלך האירועים שהן מתארות. אבל

במצב העניינים הפוליטי לבעיה, גם אם בדרגות שונות של עומק ושל מודעות. המבע העדותי מסתמן כזירה שבה המוסרי והפוליטי מעומתים באופן קונקרטי, וזאת אף אם העד הדובר אינו מזהה ניגוד עקרוני בין השניים (הטייס דני סחף למשל, שירה את נורי התאורה מעל סברה ושתילה בליל הטבח, מסגיר בשחזור אירועי המלחמה כמה וכמה מצבים שבהם הפקודות שקיבל לא התיישבו עם שיפוטו המוסרי, אף שהוא שלם לגמרי עם התפקיד שמילא [מביירות לג'נין, 86–89]). העדויות הכלולות בסדרה חושפות את ההתגוששות בין הפרט למופעי הכוח הפוליטי, משום שמתועדים בהן מרחב שלם של אפשרויות עדותיות וסוגים שונים של הכרעה. מבחינה זו סדרת תעודה, שהחלה לראות אור במהלך שנות האינתיפאדה השנייה, היא בכואה של מציאות הכיבוש, גם אם היא מתייחסת אליה במישורין בכרך אחד בלבד, מביירות לג'נין. הסדרה אינה מנסה לייצג את הכאן ועכשיו, אולם בקבצה עדויות ממקומות ומזמנים אחרים היא מצביעה על האופן הבלתי נמנע שבו הפוליטי, על עולותיו, סוכניו ומנגנוניו, פולש לחיי הפרט.

ספרה של אילנה המרמן במחוזות זרים עוסק במישורין בהיעשות-לעד, ומחדד בתוך כך את מה שנדמה כתחום העניין של הסדרה כולה. הספר מתעד את סיפוריהן של נשים שנסחרו לזנות בישראל, אך לא פחות מכך הוא מבקש למסור את התהליך המפרך שקדם לתיעוד הסיפורים הללו, את מאמצי המחברת ליצור קשר עם הנשים, ואת הידידות, הרתיעה, הרשמים והספקות שהניבו מאמצייה. המרמן מסיירת באתרים שונים על מסלול הסחר: באזורי המכונים, בבית המשפט ובמולדובה המרוששת, שמספר הנשים הנסחרות לזנות

תפח בה לממדים מבהילים. היא מנסה לדובב נשים שהצליחו להימלט מסרסוריהן ומצליחה להיוודע לסיפוריהן המפורטים של טניה ושל קטיה, המובאים בספר גם בגוף ראשון, כמונולוגים המשמרים את השפה המדוברת וכקטעים מיומניהן של הנשים. במחוזות זרים מחשיב את עצמו לספר מסע, ובתור כזה הוא מציב דיוקן מזוקק של הפרקטיקה המוסרית של העדות בת זמננו, הכרוכה בחציית גבולות תרבותיים, חברתיים ופוליטיים. העד המוסרי — כפי שממחישים יותר מכל התנועה ההומניטרית הבינלאומית וארגוני זכויות האדם — מתעניין בקורבנות מרוחקים, במי שאינם חלק מהקשרי חייו המידיים ומצוקתם אינה נוגעת אליו במישורין. אולם אם המסע מבטא עניין אמיתי, מדגימה המרמן, גם העד וגם הקורבנות שאחריהם הוא מתחקה לובשים ופושטים צורה במהלכו, באופן המערער את אפשרותה של הכרה נחרצת, סופית או חד-משמעית. טניה, קורבן סחר שהמרמן הצליחה לדובב, מייצגת את המטמורפוזה שעוברות הקורבנות במהלך המסע שעורכת העדה להכרתן, ואת היטלטלותן בין עמדת האובייקט הפסיכי (של ניצול או של רחמים) לעמדת הסוכנת-הפועלת. טניה מספרת כיצד למדה ליהנות מהסקס שנכפה עליה: "למדתי שמה גם להיות שחקנית", היא מתוודה; "כמה ששמו אותי יותר למטה, הרגשתי שאני יותר למעלה" (במחוזות זרים, 126, 128).

למסע יש תפקיד מפתח בהיסטוריה של מוסד העדות המודרני, שצמח בין השאר על אדני הכיבוש הקולוניאלי והנרטיבים תלויי הניסיון שהפיקו נוסעים ידועים. אך המסע של המרמן אינו מקור תוקפה של העדות, אלא הוא מדיום שלה, אם לא מהותה. עדותה אינה תלויה

הבדיה והערפול, ולא לתעד אמת עובדתית נתונה.

בקובץ עדויות בשם משוררים לא יכתבו שירים, שערכו המרמן ורולי רוזן (1990) בתקופת האינתיפאדה הראשונה, בא לידי ביטוי הניסוי שנערך בעדות בחידוש צורתה הספרותית. בספר במחוזות זרים, לעומת זאת, מה שעובר פירוק והרכבה מחדש אינו הטקסט, אלא הסובייקט-העד. המרמן מסמיכה אמנם נקודות מבט וסגנונות שונים, אך ככלל רציפותו של הטקסט נשמרת (בפרקים נפרדים מובאים קטעים מיומניהן ומעדויותיהן של נשים שנסחרו, מונולוג של עורך דין המגן על סוחרים וציטוטים מפרוטוקולים של דיונים משפטיים). הניסוי בעדות מתבצע במקרה זה באמצעות התמסרות גמורה של המרמן, המחברת, לתהליך הלא-מוכרע של הכרת "דברים שאין להשלים עמם, שאף על פי שהם מתרחשים כמעט מתחת לאפנו, אנחנו יכולים לחיות כל חייו בלי להבחין בהם כלל" (במחוזות זרים, 18). שלא כבאותו קובץ מוקדם, מטרתו המוצהרת של הניסוי אינה לעניין קהל אדיש וקהל בבעיה פוליטית בוערת, "לטרווד מעט את מנוחתם של צרכני התרבות" (משוררים לא יכתבו שירים, 226) באמצעות קולאז' מלאכותי של ציטטות. קשיי העדות ותכליתה נוגעים הפעם למחברת, המבקשת לעצמה גישה למציאות רעה הזרה לה מכל וכל. בכך יוצאת המרמן נגד מסורת נכבדה המחשיבה את האינטלקטואל לעד מן המוכן ומדגימה כי גם היא צריכה להיעשות-לעדה, משום שהפעילות האינטלקטואלית, אף שהיא משרתת את העדות, עלולה גם לעוור.

השאלה "מה קורה לי כשאני מנסה להפוך עדה לאחרים" היא אפוא קו מנחה בחקירה אתנוגרפית הפונה כאן אל עבר עצמה, בניסיון

במסע הנותר חיצוני לה, אלא מתנהלת כמסע הכרתי: יותר משהיא מועמדת על הניסיון הנחוה במחוזות מרוחקים, היא פועלת כניסוי שמטרתו להתנסות במחוזות אלו. למעשה, תפיסת העדות כמסע היא במידה רבה תולדה של התנאים ההיסטוריים העכשוויים. מצב העניינים הגלובלי מזמן אינספור הזדמנויות וצרכים חדשים של עדות, אבל מפגיש בדרך כלל בין עד לקורבן בטריטוריות הזרות לשניהם. תוואי ההיעשות-לעד שהמרמן מסמנת משקף את מצב העניינים הזה, אך גם נקרא, במסגרת שאר הספרים בסדרה, אל תוך סיטואציות היסטוריות אחרות, שאינן קשורות לתהליכי הגלובליזציה. שכן למסע העדותי יש מובן אפיסטמולוגי ולא רק מובן מנטלי או גיאוגרפוליטי. מהספר במחוזות זרים ומספרים אחרים בסדרת תעודה עולה הרושם כי בסיס העדות העכשווית אינו השהייה במחוזות הזרים, אלא הנכונות לחזור אליהם שוב ושוב ולהיודע לניגודים, לסתירות, לבדיות ולחצאי האמיתות המאפיינים אותם (ראו גם שם, 19). ההיעשות-לעד מצטיירת בספרי הסדרה כעבודה מתמשכת וכמסע שאינו נשלם, שמה שמקנה לו כיוון הוא בלבול שלא ניתן להפיגו. הקושי ההכרתי נוכח למשל בניסיונותיו העקרים של ויקטור קלמפרר לגלות מה חושב העם הגרמני על הרוח ("vox populi" האמיתי" [יומנים, 203]) באמצעות איסוף של סימנים סותרים. מבוכה דומה ניכרת גם בעדויות הנמסרות להמרמן ולעירית גל מפי החיילים שהשתתפו במלחמת לבנון ("לא ידענו מה העניינים בכלל... לא הבנו כלום", מביירות לג'נין, 66). העד, וזהו אחד מיסודות העמדה העדית המתחדד בעת הקריאה בסדרת תעודה, אמור לרדת לחקר

מהן תמיד מידת מה של הנאה, של סקרנות ושל סיפוק: 'אז גם על זה תוכל לתת עדות אישית, גם את זה חווית' [יומנים, 326]. כאלו הם גם גיבור שחר במדבר, שחצה את הקווים וערק משורות הכובש לשורות הנכבש, או להבדיל, החיילים והקצינים הישראלים, שדבריהם מובאים בקובץ העדויות מביירות לג'נין, שלקחו חלק פעיל במלחמה בלבנון אך צפו מן הצד בפרק המחריד ביותר שלה, טבח הפלנגות במחנות סברה ושתילה, ורבים מהם סובלים מתסמיני הלם קרב. עדי הסדרה אינם מנסים לקדם אג'נדה ועדותם אינה עדות מגויסת או מגייסת. נראה כי מעמדם הנזיל של העדים אינו משמש כאן לקידום רלטיביזם מוסרי; הוא ממחיש למעשה אמת יסודית הנוגעת לעדות, שערכה אינו תלוי בכוננת העד במתן העדות ובשאלת האחריות, האשמה או הרצון הטוב שלו. מסדרת תעודה מצטייר הרושם כי הרלוונטיות המוסרית של העדות טמונה בעיקר בחיפוש הדרך של הפרט-העד שאותו היא מתעדת, ובשלו היא זרה כל כך לכל תיוג מוסרי נחרץ.

כדמויות ראשיות וכעדות בשניים מספרי הסדרה, במחוזות זרים ואישה בברלין, מופיעות נשים שנאלצו להיאנס כדי לשרוד, נשים שמרחב הבחירה שלהן הצטמצם עד כדי כך שרק פגיעותן וכניעתן יכלו לשמש להן מקור כוח. הנשים הנסחרות לזנות, חלקן בידיעה וחלקן שלא בידיעה, והברלינאית האלמונית ההופכת טרף מיני לחיילי הצבא האדום לאחר כיבוש העיר, מתנהלות במרחב מגדרי מהופך שבו גברים הם חסרי אונים וכך עול הפרנסה, ההגנה וההישרדות נופל כולו על הנשים. אולם האמצעי המרכזי למילוי המשבצת הגברית הריקה בנסיבות אלו הוא המיניות הנשית,

לתאר את רשמיו המורכבים של הפרט, המחזור אחר הזולת השרוי במצוקה. הניסוי שמבצעת המחברת, המעידה בדיוקנות על העדה שהיא נעשית, מצייר פרופיל של עד שבו מעוגנת סדרת הספרים כולה – העדה המתחבטת, שעדותה היא תהליך מתמשך החושף את המורכבות האישית והמוסרית של העד ושל מושאיו. המרמן, הנעשית לעדה מבחירה ובתנאים אידיאליים, נבדלת לכאורה מעדים המתייסרים תחת עול רודנות, דיכוי וניצול. בעוד שבעבורה העדות היא ניסוי שאפשר היה לוותר עליו, בעבורם היא מנגנון הישרדות. אולם עדויות אחרות בסדרה ממחישות כי גם כאשר הפרט נופל קורבן בעצמו להתרחשויות חריגות, היעשותו-לעד אינה תגובה אוטומטית. "לראשונה אני מרגישה גם את היותי עדה", כותבת הברלינאית האלמונית ביומנה לאחר שכבר הספיקה לתעד בו אירועים רבים. "אני בכל זאת מדברת אתם [עם חיילי הצבא האדום] כאדם אל אדם, מבחינה בין המחליאים ובין הנסבלים, מפרידה בין חברי הלהקה, מתכוונת ומתרשמת" (אישה בברלין, 92).

ראיית העולם המורכבת הנחשפת במהלך התהוות העד או העדה משקפת נקודה עקרונית נוספת. באופן החותר תחת הנטייה הרווחת בספרות המחקר לזהות את העדות כמבע אופייני של קורבנות או של קבוצות מוכפפות, נעים עדי הסדרה בין קבוצת הקורבנות, קבוצת התליינים וקבוצת הצופים מן הצד, וקשה לסווגם באופן נחרץ. כזה הוא למשל קלמפרר, יהודי בעל זכויות יתר שנרדף בידי המשטר הנאצי וניצל פעמיים, פעם מהרדיפה הנאצית ופעם מהפצצת בעלות הברית על דרזדן (ביולי 1942 כותב קלמפרר ביומנו: "אני לא רק אדיש לכל הזוועות האלה, אני גם מפיק

מבקשת להצמיח, נותרת עמדת העד ריקה. לא במקרה נמחק העד הדובר בפואמה של ביאליק: כוחו של העד, המשעה את הפעולה בעולם לטובת מעשה התייעוד (שלעתים קרובות אף אינו כולל הוקעה שיטתית ומפורשת), הוא כוח שבחולשה. העדות כשלעצמה, כשהיא מבודדת מפעולות אחרות שבהן היא משולבת, מגלמת ריחוק מהורהר, מין צעד לאחור ביחס למציאות, שהם מקור עוצמתה המיוחדת ויכולתה לחולל שינוי. סיפורן של העדות בסדרת תעודה מסמל מבחינה זו את ההכלאה בין אקטיביות לפסיביות, בין גבריות לנשיות, שיכולה להתפרש כמהות כוחה של העדות. פרויקט העדות של סדרת תעודה אמנם ממעט לדון במישרין בציונות או בכיבוש (קובץ העדויות מביירות לג'נין והתייחסויותיו העוינות של קלמפרר לתנועה הציונית, שנשמרו במהדורה הערוכה, הם חריגים מבחינה זו), אולם המסע לקישינב הוא רמז עבה למרחק שמבדילו מאידיאולוגיית הכוח הציונית. באקלים פוליטי המבקש ליתר את העד ומשתמש בו לכל היותר לצורך הצדקת אלימות ודיכוי, פרסום שיטתי של עדויות לא מגויסות, שאין להן תכלית אחרת מלבד הצגת רשמיו של הפרט הנוכח בהיסטוריה, מציב דגם חלופי של עשייה פוליטית.

פרט לאירועים ההיסטוריים שעליהם נסוב כל ספר, ופרט להיעשות-לעד המתועדת בהם בדרגות שונות של פירוט ומיקוד, סדרה זו מעידה על שני עניינים נוספים. ההצגה הסדרתית, המצטברת והשיטתית של עדים לא מזוהים — שאינם בדיוק קורבנות, מקרבנים או צופים מן הצד, שאינם יהודים ואינם גויים (במקרה של קלמפרר) ושאינם אשה פסיבית או גבר פעיל — טורפת את תפקיד העדות כפי

המנוצלת בשני המקרים בידי גברים חמסנים. ההיפוך המגדרי העומד ברקע העדות זוכה למשנה תוקף במקרה של קלמפרר, המדווח שוב ושוב (במהדורה העברית שנערכה מתוך טקסט ארוך פי כמה) על חולשותיו, על מחושויו ועל מלאכות הבית המפרכות שבהן הוא עוסק. הסבך הזהותי שבו מסתרגים התפקידים הנשיים והגבריים המסורתיים — סימן לסדר חברתי שהתערפל — משתקף בתוכן העדויות, תוחם את פרק החיים שלהן (במקרה של הברלינאית שעדותה נחתמת עם שובו של בן זוגה) ומשמש צופן לכוחן הייחודי. סבך זה, שבו נשים רותמות את מינותן לשם מילוי מקומם של הגברים והופכות את נחיתותן ואת חולשתן למשאב המבטיח את הישרדותן ואת הישרדות קרוביהן, הוא מפתח להבנת העדות כמעשה פוליטי ורמז לחשיבותה בהקשר הישראלי.

אחד המסעות שעורכת המרמן בעקבות הנשים הנסחרות לזנות מובילה אל קישינב, כור מחצבתה של העדות הציונית. בעקבות פרעות קישינב, שאותן נשלח לחקור ולתעד, חיבר ח"נ ביאליק את הפואמה "בעיר ההרגה", עדות שכולה תוכחה לחולשתם ולפחדנותם של הקורבנות, שמיוחסת לה השפעה ניכרת על צמיחתה של הלאומיות היהודית. הפואמה כולה מסופרת מנקודת מבטו של הדובר האלוהי, המצווה — על עד שאינו מופיע אלא בגוף שני — ללכת אל מקום האסון ולהיווכח במוראותיו. עדותו של ביאליק היא עדות מגייסת המגנה, כפי שהראה מיכאל גלזמן (2003), את גבריותם הפגומה של הגברים היהודים, הצופים חסרי אונים באונס נשותיהם. בעדות מכוננת זו, הנתלית במקור סמכות תיאולוגי ומתבטלת למעשה בפני הפרויקט הפוליטי הגברי הריבוני שאותו היא

ומבהירות כי העת שמעידים עליה כאן היא עדותית לעילא, או כפי שכונתה במקומות אחרים, "עידן העד". במוקד העדות הטיפוסית לזמן הזה, לפחות כפי שהיא משתקפת בסדרת תעודה, לא עומדת אפוא אילמות שאינה יכולה להתנסח, כי אם עדות אחרת, הזוכה בעצמה למעמד של עובדה או של אירוע. יתר על כן, מספרי הסדרה עולה הרושם כי מה שמפעיל את העדות אינו היעדר עמום אלא גודש של ייצוגים, שביחס אליהם נדרש הפרט לקבוע את עמדתו. הקושי לנווט ולהכריע בין טענות, רשמים, שמועות, מראי עיניים, דעות, חוויות וזיכרונות מאפיין את העדות כפי שהיא מצטיירת מספרי תעודה ומכונן אותה כההליך ממושך ורב-פנים. אל מול ההמשגה המוכרת של העדות כמבע המשמר את עקבות העולה והכיליון מציבה סדרת תעודה דוגמה עקבית לעדות אחרת, המתפקדת כזירה שבה היחיד מעומת עם התרחשויות פוליטיות, עם מנגנוני שליטה ועם אי-צדק שיטתי, ונאבק להגדיר את מקומו ביחסי הכוח. בכך סדרת תעודה משקפת ומאששת את ההתקה שחלה בפונקציה המוסרית של העדות, המיוחסת יותר ויותר לרגע ההווה שבו העוול מתרחש ועדיין אפשר למנוע או לעצור אותו, ולא רק לחובה לשמר את עקבותיו אחרי כלות. במאמרה על סרטו של קלוד לנצמן, שואה, קבעה שושנה פלמן (1991, 8) כי "עידן העדות הוא עידן האי-הוכחה" משום שבמוקדו עומד מאורע, שואת היהודים, שתכליתו היתה "למחות את העדים לו" ולבטל את האפשרות של שותפות הכרה בין קורבנות, תליינים וצופים מן הצד. סדרת תעודה ממחישה כי בעידן המתאפיין בריבוי של אסונות פוליטיים – קצובים וכרוניים, מזעזעים ושגרתיים, מכוונים ונלווים

שקובע בתרבות היהודית והישראלית, ומקשרת את מוסד העדות להתנסות אנושית, כללית ואוניברסלית. הדגש האוניברסלי של סדרת תעודה אינו נגזר מהמאפיינים הממשיים של המקרים המוצגים בה, אלא מהפוטנציאל שעליו הם מצביעים. פרסום הספרים במסגרת סדרה המוקדשת לטקסטים תיעודיים, דבר העורכת המלווה אותם והתבטאויות שונות המובאות במהלכם משדרים את המסר שמקרים דומים עשויים להישנות, ומיקומו של הפרט ביחס למצב העניינים שיווצר או איננו נתון. "כל אחת יכולה להגיע לזה", אומרת טניה, אשה שנסחרה לזנות, להמרמן, "אבל מכל מצב יש יציאה... אין דבר כזה שאין לך ברירה" (במחוזות זרים, 115). התיעוד הפרטני של ההיעשות-לעד או של עקיפתה מזמין את הקוראת להציב את עצמה בנעליה של העדה ולברר מה היתה עושה לו היתה במקומה. הדמיה זו זורה אור על בחירות העדות של הקוראת נוכח הרעות הממשיות שבסביבתן היא מתנהלת: העיסוק במחוזות זרים, בברלין, בדרזדן, בביירות, באלג'יר ובקשינב הוא דרך מתחכמת להפוך את הקוראים לעדים של צרות פוליטיות ושל מקומות אחרים, ואולי יותר מכל לעדים של מציאות הכיבוש. סדרת הספרים מעידה על ההווה ההיסטורי במובן נוסף. כמעט כל העדים בסדרה מתייחסים במופגן לעדויות אחרות – קלמפרר ל-vox populi ולמה שכינה "שפת הרייך השלישי"; המרמן ליומניה ולעדויתהן של הנשים שנסחרו לזנות; אווה טים ליומנו של אחיו; והחיילים הישראליים לעדויות מחאה ולעדויות שנשמעו בפני ועדת החקירה לטבח בסברה ושתילה כבר בזמן המלחמה בלבנון. העדויות הללו מזינות את העדות הנמסרת, טורדות אותה

— ואינו מזוהה עוד עם קטסטרופה יחידה ובלעדית, העדות הופכת למרחב הכרתי ופוליטי של לבטים וספקות. סימן ההיכר של העדות בנסיבות אלו הוא אי־הכרעה בין רעות פוליטיות שכולן תובעות תשומת לב מיידית, ובין אפשרויות שונות להעיד עליהן.

ביבליוגרפיה

- בארת, רולאן, 1988. מחשבות על הצילום, תרגם מצרפתית דוד ניב, כתר, ירושלים.
 גלזמן, מיכאל, 2003. "חוסר כוח — המחלה המבישה ביותר": ביאליק והפוגרום בקישינוב", תיאוריה וביקורת 22 (אביב): 105–132.
 פלמן, שושנה, 1991. "בעידן העדות: 'שואה' של קלוד לנצמן", זמנים 39–40 (חורף 1991): 4–27.
 רוזן, רולי, ואילנה המרמן, 1990. משוררים לא יכתבו שירים: במדים בארץ ישמעאל: סיפורים ותעודות, עם עובד, תל־אביב.
 Agamben, Giorgio, 1999. *The Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
 Dulong, Renaud, 1998. *Le Témoin Oculaire: Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.
 Laub, Dori, 2002. "Testimonies in the Treatment of Genocidal Trauma," *Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 4 (1): 63–87.
 Lyotard, Jean-François, 1988. *The Differend: Phrases in Dispute*. Minneapolis: Minnesota University Press. ■